

## ՊԱՏՄԱՆ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

## ՊԱՊ ԱՐԾԱԿՈՒՆԻ

Գ Լ Ո Ւ Ն Ը.

## ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԳՆԱԺԱՄ

## 1. ՆԵՐՍԵՍ ԿՐԿՐԻՆ ԱՍՊԱՐԷՋ ԿԻՋՆԷ

360 թուականին, Ներսէս կաթողիկոս Պոլիս կը մեկնէր, ընկերակցութեամբ դեռատի Պապ Արքայորդիի և հայ իշխանազուններու, որոնք՝ Արշակ թագաւորի կողմէ պատանդ կը զրկուէին Կոստանդինոս կայսեր (1):

Կաթողիկոսի բացակայութեան տանձիրեն տեղակալի պաշտօնը կը կատարէր Խազնդիսկոպոս:

Արշակաւան քաղաքի շինութիւնը արդէն լրացած էր, և Արշակ թագաւոր, իր նոր քաղաքին ստուար բնակչութիւն մը հրապուրելու անմիջական մտահոգութեամբ, և թերևս հետեւելով Մեծն Կոստանդինի օրինակին, հրովարտակով մը կարգ մը առանձնաշնորհումներ կը խոստանար ամէն անոնց, որ կուգային հաստատուիլ Արշակաւան: Չենք գիտեր թէ ի՞նչ էին այն զիրութիւնները կամ նպատաւոր պայմանները, որոնք պիտի ծառայէին որպէս խայծ հայերը Հայաստանի ամէն կողմերէն քաշել բերելու նորակերտ ոստանը: Յամենայն դէպս, գլխաւորը կրնար ըլլալ կարգ մը տուրքերէ զերծ կացուցուիլը, ժամանակի մը համար: Ինչպէս նաև թուլացումը օրինական մանր մուներ կաշկանդումներու, որոնք հասարակ ժողովուրդի կեանքը զբոսաւարացնելու, եթէ ոչ դառնացնելու, մըշտատե պարտադրանքը ունին:

Մեզի հասած պատմական աղբիւրներ չափազանց անգոհացուցիչ են և շատ քիչ բան կը յայտնեն հայ ժողովուրդի ընկերային և տնտեսական վիճակի մասին: Յստակ

զաղափար մը չունինք թէ արհեստաւոր, շինական և ճորտեր ինչպէս կ'ապրէին, քանի՞ տեսակ հարկեր կը վճարէին, մէկ կողմէ պետութեան, միւս կողմէ պատկան նախարարներուն որոնց հողերու վրայ կը բնակէին:

Երբ մուսուլմաններ ամենուրեք Արշակ թագաւորի հրովարտակը հաղորդեցին հանրութեան, Արշակաւան տանող ճամբաներ սկսան խճողուիլ բազմութիւններով: Ծառաներ, սորուկներ, տնտեսական անապահով վիճակ ունեցողներ և արկածախնդիրներ թագաւորի նոր քաղաքին մէջ փրկութեան նաւահանգիստը կը տեսնէին: Յետոյ, աւելի լաւ էր Արշակունի վեհապետը տէր ունենալ, քան շահամուլ իշխան մը կամ հողատէր մը:

Նման պարագային, անխուսափելի էին անկարգութիւններ: Ծառաներ, որոնք վերջնականապէս բաժնուելէ առաջ, սրտերին կը զովացնեն նախատելով իրենց տէրերը, անցեալի մէջ անոնց ի գործ դրած խստութեանց համար: Զաւակներ, տունէն փախչելու գաղափարը սնուցանող: Այլեր, իրենց կիներու լեզուէն և ձեռքէն ազատուելու երազէն հրապուրուած: Փոխ դրամ առածներ, որոնք չվճարելու անպատիժ միջոցը գտնել կը կարծեն, և այլն:

Երբ Արշակաւան գաղթողներու կարաւանը մեծազանգուած համեմատութիւններ ստացաւ, հողատէր նախարարներ ընդոստ սթափեցան այն աղէտին, որ կը սպառնար իրենց ապահովութեան և տնտեսական բարելաւութեան: Իւրաքանչիւրը կը տեսնէր թէ ամէն օր իր ճորտերէն, հողագործներէն, սպասաւորներէն և զինուորներէն կը պակ-

(1) Խորենացի, Գ. 30:



սէին, իսկ մնացածներն ալ սանկ անկախ, նոյնիսկ ամբարտաւան, ոգի մը կը ցուցադրէին: Խորենացիին հակիրճ տողը շատ բան կը բացատրէ մեզի, երբ կ'ըսէ թէ նախարարները ի մասնաւորի զայրացած էին իրենց սպասաւորներուն և փաստարարներուն<sup>(2)</sup>:

Նոյնիսկ եկեղեցին, որ Հայաստանի ամենամեծ հողատէրը կրնար համարուիլ, զժգոհ էր: Եւ երբ Արշակ թագաւոր պահանջեց Խաղ եպիսկոպոսէն, որ գայ քրքաղաքի նորաշէն տաճարին խորանը օրհնէ, Խաղ մերժեց, և իր մերժումին օրինական գոյն մը տալու համար, պատճառաբանեց թէ ինք պարզ տեղակալ մըն էր, և Ներսէս կաթողիկոս մինակ անձն էր որուն թագաւորը դիմելու էր<sup>(3)</sup>:

Ներսէս Հայաստան վերադարձին խիստ արտայայտուեցաւ իր թագակիր ազգակաւորին՝ Արշակաւանի մասին: Խոսեցաւ քրիստոնէութեան անունով, Արշակի բրածը համարեց ոչ մինակ երկրի ապահովութեան խանգարում, այլ մեղանշում մը աստուածային օրինաց դէմ: Կաթողիկոսը նոյնիսկ պնդեց որ թագաւորը ցրուէ Արշակաւանի բնակչութիւնը, ետ զրկէ ամէնքը իրենց տեղերը և իրենց տէրերուն: Իսկ եթէ անպատճառ թագաւորը կ'ուզէ իր այդ հաւնած հովիտին մէջ քաղաք մը ունենալ, կաթողիկոսը վստահեցուց Արշակը թէ սեւ ինքս կը շինեմ արդարութեամբ, և քեզի համար չէն կը պահեմ ձ<sup>(4)</sup>: Այսինքն, նման միւս քաղաքներու, առանց բնակչութեան արտասովոր առանձնանորհումներ տալու:

Անցեալի քանի մը գրգռիչ դէպքերուն վրայ այս մէկն ալ կ'աւելնար, կաթողիկոսի և թագաւորի յարաբերութիւնները ա'լ աւելի ձկտեալ վիճակի հասցնելու: Գնել իշխանի սպանութիւնը: Հայր Մարգարեոսի Ներսէս կաթողիկոսը անարգելը՝ եկեղեցական հողերու անօրինակ բաղմանալուն համար, և անոր նոյնիսկ Հայրապետին սպառնալը՝ այդ բոլոր անշարժ կալուածները յարժուինս գրաւել տալու:

Հայր Մարգարեոսի պարագային, թերեւս Ներսէս կաթողիկոս երկնային արդարու-

թեան մէկ արագ տնօրինութիւնը համարեց, երբ Շաւասպ Արծրունին սպանեց Հայր Մարգարեոսը, վրէժխնդիր ըլլալով իր կոտորուած գերդաստանին: Տիրան թագաւորի օրով, Հայր Մարգարեոս յաջողած էր մահուամբ պատժել տալ Արծրունի տոմը: Մինակ պատանի Շաւասպ հողոպրած էր ջարդէն<sup>(5)</sup>:

Եւ այս ամենուն վրայ, հիմա ալ Արշակաւանը:

Շատ չանցած, վերջին դէպքը, Արշակին Փառանձեմի հետ ամուսնանալը՝ հակառակ կաթողիկոսի բուռն բողոքին, որ ինչպէս յիշեցինք առաջ, Ներսէսի հայրապետական աթոռէն հրաժարելուն պատճառ եղաւ:

Արշակաւանի պարագային, սակայն, զժգոհ իշխաններ արագ շարժեցան: Արագ շարժելու էին:

Մրագիրը յանդուգն էր, և անօրինակ հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ, ուր բնիկ իշխաններէն շատեր իրենց թագաւորին շինել տուած մայրաքաղաքը քանդելու մտադրութեամբ, ապստամբական ծաւալուն շարժումով երկրի խաղաղութիւնը կը վրդովեն:

Այնպէս ինչպէս պատերազմի մը առին այս նախարարները իրենց զօրքերը համախմբեցին, և Ներսէս Կամսարականի վերի հրամանատարութեամբ, արշաւեցին բազմամարդ քաղաքի վրայ: Կ'երևի իրենց արագ շարժելուն պատճառն ալ էր, ժամանակ չտալ Արշակ թագաւորին ուժ հաւաքելու: Հաշիւներ չիտակ էր:

Ներսէս Կամսարականին առաջ քշուիլը՝ մեզի ենթադրել կուտայ թէ ապստամբ բանակը առաւելապէս կազմուած կրնար ըլլալ Պարսկական կուսակցութեան նախարարներէն: Հակառակ Գնել և Տիրիդ Արշակունի իշխաններու ողբերգական վախճանին, սոյն կուսակցութեան նախարարներուն մէջ, Արշակի տեղ ուրիշ Արշակունի մը Հայաստանի գահին վրայ տեսնելու գաղափարը չէր մարած: Պապ գեռ նորահաս պատանի էր և Պոլիս կը գտնուէր: Բիւզանդական մայրաքաղաքի մէջ ուրիշ Արշակունի իշխաններ կրնային ըլլալ, զոնէ մէկ հատը գիտեմք, վարազդատ: Բայց

(2) Խորենացի, Գ. 27:

(3) Փաւստոս, Դ. 12:

(4) Փաւստոս, Դ. 13:

(5) Փաւստոս, Դ. 14:



Պարսկական կուսակցութեան մարդիկ հազիւ թէ Բիւզանդիոնէն եկած կամ զրկուած թեկնածու մը ընդունէին:

Հետեւեալ, մինակ ընդունելի Արշակունին այդ ատեն Կամսարական իշխանն էր: Կամսարականները Արշակունի մեծ ընտանիքի Կարէնեան Պահլաւ ճիւղէն էին: Խորենացին Արշաւիր Կամսարականի մասին կ'ըսէ: «Իբրեւ զլիսաւոր և թագաւորէն յետոյ առաջին պատուաւոր անձ»<sup>(6)</sup>:

Արշակ թագաւորի սարսափելի հակահարուածը կրնայ ծառայել մեր ենթադրութիւնը հաստատելու:

Ապստամբ բանակը փութով յառաջացաւ Արշակաւանի վրայ: Լուրջ զիմադրութեան գրեթէ չհանդիպեցաւ: Կրնանք ըսել թէ թագաւորը յանկարծակիի եկաւ, կամ Հայաստանի ծայրագաւառներէն միոն գացած ըլլաւուն, — ընդհանրապէս հարաւային գաւառներ յաճախ կ'այցելէին: Եւ կամ արքունի զօրքերը Վասակ Մամիկոնեան տարած կրնար ըլլալ պարսկական սահման:

Քաղաքը գրաւուեցաւ: Բնակչութենէն շատեր զոհ գացին սրածութեան, ուրիշներ փախուստի դիմեցին, և հուսկ ուրեմն, յաղթական իշխանները հիմնայափառ կործանեցին նորակերտ ոստանը<sup>(7)</sup>, որ Արշակ թերևս կ'երևակայէր թէ օր մը Հայաստանի կոստանդնուպոլիսը պիտի ըլլար:

Այս պարտութիւնը սթափեցուցիւ ազդեցութիւն մը չգործեց թագաւորի վրայ: Ընդհակառակը, իր սեւեռուն գաղափարը՝ հայ նախարարներուն ուժը ջլատելու, ա'լ աւելի յամառութեամբ զինք գործի մղեց, և այդ ալ աճապարանքով:

Կարծես երկուստեք, թագաւոր և աւագանի, քախտորոշ ճատրակի խաղ մը կը խաղային, և այժմ կարգը թագաւորին էր:

Արշակ նոյնիսկ վրաստանի թագաւորին զիմեց օգնական զինուոր ճարելու<sup>(8)</sup>: Թագաւորի հարուածը իջաւ Կամսարականներու վրայ: Հակառակ Արշակունի ըլլալուն, կատաղի անգթութեամբ ընտանիքի անդամները ջարդուեցան: Մինակ պատանի Ապանդարատ Կամսարական փրկուեցաւ<sup>(9)</sup>:

Կամսարականներու, «որոնք Շիրակի և Արշարունի տէրերն էին», կալուածները յարքունիս գրաւեց Արշակ: Սա հարուստ աւար մըն էր արքայի համար: Այս հողերուն վրայ կը գտնուէին երուանդաշատ քաղաքը, և հռչակաւոր Արտագերս ամրոց-քաղաքը, որ կրնար տասնհինգ հազարնոց բանակի մը ապաստան հայթայթել:

Եթէ Արշակաւանի աղէտը չկրցաւ կասեցնել Արշակի խօշական թափը, շատ չանցած, Յովիանոս կայսեր կնքած չարագուշակ դաշինքը և Մծբինի ողբերգութիւնը արքային ստիպեցին կանգ առնել և վերաքննել իր քաղաքական կացութիւնը:

Անմիջական անհրաժեշտութիւն էր դադրեցնել հալածանքը նախարարներէն իրեն թշնամի եղողներուն դէմ: Փոթորկահար ներքին ճակատը պէտք է խաղաղեր և ամրապնդուելու էր, արտաքին վտանգներու սահմակցուցիչ սպառնալիքը հայ աշխարհը չպարուրած:

Մինակ անձնաւորութիւնը, որ հաշտարարի դեր կրնար կատարել էր ներսէս կաթողիկոսը, որ պաշտօնէն հրաժարած՝ մեկուսի կ'ապրէր: Կամայ ակամայ Արշակ այս եզրակացութեան կը յանգէր: Ան նաև կը գիտակցէր թէ ինքն է որ զիմիւր էր ներսէսին, հոգ չէ թէ այդպիսի քայլով իր արքայական հպարտութեան փայլուն շարքը նսեմանար:

Ներսէսին զիմիւր ուրիշ օգտակար արգիւնք մըն ալ պիտի տար:

Հայրապետին հրաժարելովը եկեղեցական կեանքը վրդովուած էր: Հայ կրօնականներ, մեծամասնութեամբ Ներսէսի ձեռնասունները և հետեորդները, ու անկէ կազմակերպուած, լոյն անդոսանքով դիմաւորեցին Չունակ եպիսկոպոսը, որ Արշակ թագաւոր Ներսէսի տեղ կաթողիկոս նշանակած էր:

Որքան ատեն որ Ներսէս կ'ապրէր, անոր ամբասիր վարկը, հօր անհատականութիւնը և անդիմելի հոգեորական հեղինակութիւնը, հայ կղերին ջախջախիչ մեծամասնութիւնը հաւատարմօրէն նուիրուած պիտի պահէր մեծ հայրապետին:

Այժմ Ներսէսի հետ հաշտուելով՝ եկեղեցական շրջանակի կնճիռներն ալ պիտի հարթուէին, և Արշակ թիրախը պիտի չըլ-

(6) Խորենացի, Գ. 10:

(7) Խորենացի, Գ. 27:

(8) Խորենացի, Գ. 29:

(9) Փաւստոս, Գ. 19, Խորենացի, Գ. 31:



լար հայ հոգեւորականութեան չարտա-  
յայտուած խուլ հակակրօնութեան:

Ներսէսի սրբակրօն քրիստոնէական հա-  
ւատքը՝ պատրաստակամ պիտի ներէր մե-  
ղաւոր արքային, երբ ան է որ ինքնաբե-  
րաբար կ'երթար հայրապետին ոտքը:

Ուրիշ խիստ կարեւոր պարագայ մըն  
ալ, որ Ներսէսին պիտի թելադրէր վերջ  
տալ իր մեկուսացման, Բիւզանդիոնի նոր  
կայսր Յովիանոսն էր:

Կոստանդինոսի 24 տարի տեւող Արիստո-  
եան դաւանանքի ջատագովումէն, ապա  
Յուլիանոս կայսեր՝ հեթանոս կրօնը ընդու-  
նելով, քրիստոնէութիւնը մէջտեղէն վեր-  
ցնելու սպառնալիքէն յետոյ, ահա նոր  
կայսրը, Յովիանոս, ոչ մինակ ջիւղ քրիս-  
տոնեայ, այլ Նիկիոյ հանգանակ հաւատո-  
յին, Ուղղափառ Եկեղեցւոյ հաւատարիմ  
հետեւորդ, միաժամանակ երկար ապրելու  
ալ ամէն հաւանականութիւն ի նպաստ  
իրեն, հազիւ 32 տարեկան, յոյսի դռները  
կը բանար բոլոր հալածական Ուղղափառ-  
եաններուն, որոնց մօտալուտ յաղթանակը՝  
Քրիստոսի Եկեղեցիին վերադարձնած հե-  
ղինակութիւնը այլևս անխորտակելի պիտի  
դարձնէր:

Ամենուրեք, քրիստոնեաներու ուրա-  
խութիւնը սահման չունէր, հոգ չէ թէ  
Յովիանոս հեթանոսներու դէմ հալածանք  
չէր սկսած:

Նոր կայսրը Անտիոք հասնելուն, չեղ-  
եալ կը հռչակէր Յուլիանոսի քրիստոնեա-  
ներու դէմ արձակած հրամանները և օրէնք-  
ները: Մասնաւոր հրովարտակով մը Եկե-  
ղեցիին կը վերադարձուէր ատոր նախկին  
առանձնաշնորհները, և կրօնականներուն  
դադրած իրաւասութիւնները կը վերահաս-  
տատուէին:

Անտիոքի մէջ հապճեպով գումարուած  
եպիսկոպոսներու Սինոդը՝ Ուղղափառ կայ-  
սեր կը յանձնէր հաւատարմութեան թուղթ,  
խմբագրուած Նիկիական հաւատքի հետե-  
ւութեամբ, և որը ստորագրողներու մէջ էր  
նաև հայ եպիսկոպոսը<sup>(10)</sup>:

Ինչպիսի՜ եռուն հաճոյքով քրիստոն-  
եաները նայած ըլլալու էին Յովիանոսի  
նորահաւ դրամներուն, որոնց վրայ բոլո-  
րովին նոր պատկերանիշ մը կար քանդակ-  
ուած — երկրագունտ վրան խաչով, Բա-  
ցայայտ խորհրդանշանը քրիստոնեայ Եկե-  
ղեցւոյ տիրապետութեան աշխարհի վրայ:

Հեթանոս Յուլիանոսի օրով, Ներսէ-  
կաթողիկոս հաւանաբար ինքն ալ յարժար  
դատած էր հեռու մնալ քաղաքական ա-  
պարէզէն, տեսնելու թէ ո՛ւր պիտի յանգէր  
ընդհանուր քրիստոնէութեան սպառնացող  
տագնապը: Աւ թերևս ալ Արշակի հեա-  
խուումը, այդ տեսակէտէ չարիք մը չէր  
համարեր:

Այժմ, սակայն, կացութիւնը արժա-  
տական փոփոխութեան կ'ենթարկուէր, և  
Ներսէս ընդառաջ գնաց իր մօբեղբորդուն  
Արշակ թագաւորի ստիպողական հրաւերին:

Կաթողիկոսը անմիջապէս լծուեցաւ  
արքան և անոր դէմ թշնամական զինք  
բռնած նախարարները հաշտեցնելու ջրժ-  
ուարին աշխատանքին: Արշակի զիջողական  
տրամադրութիւնը մասամբ զիրացուց Ներ-  
սէսի գործը: Ծառեր նախարարներէն հա-  
մողուեցան կամ համակերպեցան կաթողի-  
կոսի ըսածներուն և հաշտուեցան Արշակի  
հետ: Բայց Պարսկական Կուսակցութեան  
նախարարներ զժկամակեցան: Իրենց յօրը  
թեւեր կ'առնէր, և անոնք կ'ուզէին իմանալ  
թէ Ծապուհի անմիջական ծրագիրը ի՞նչ  
պիտի ըլլար: Անոնք կը գիտակցէին թէ,  
վերջապէս Հայաստանի մէջ իրենց երազած  
օրուայ արշալոյսն է որ կը ծագէր: Ուստի  
մերժեցին Ներսէսի առաջարկները<sup>(11)</sup>:

Հայաստանի նկատմամբ Ծապուհի բըռ-  
նելիք զիրքին երկրիդը կը տանջէր արքան,  
կաթողիկոսը և արքունիքը: Արշակ կրնար  
ինքնահամոզման րօպէներ ունենալ, ուր  
պարսկական սպառնալիքը շատ հեռու, եթէ  
ոչ չգոյ համարէր: Վերջապէս ինք Յուլիա-  
նոս կայսեր մեծ արշաւանքի ատեն չէզոք  
մնացած էր, ինք մահուամբ պատժե՞ր էր  
Զօրա Ռչտունին՝ Ատրպատական արշաւե-

(10) Socrates, III, 25. Հայաստանի եպիսկոպո-  
սին անունը տրուած է որպէս Իսաակիոս կամ  
Իսաակիոս: Հաւանաբար Սահակ կամ Շահակ, որը  
նաև իր կարգին տառաւորալայն տարբերակն է  
Չունակի, որ 363ին, Արշակի և Ներսէսի հաշտու-

թեան առաջ, կաթողիկոսի պաշտօն կը վարէր  
թագաւորի հրամանով: Անտիոքի Սինոդին մա-  
նակցութիւնը իր վերջին հովուապետական ա-  
րարքը եղած կրնար ըլլալ:

(11) Խորենացի, Գ. 29:



լուծն համար: Շապուհ գիտէր այդ ամենը: Այսու ամենայնիւ, նման ենթադրութիւն և յոյս խափուօրիկ էր, և Արշակ կը զգար այդ դառնօրէն:

Թէ և Բիւզանդա-Պարսկական դաշինքը երեսուն տարուայ համար էր, բայց հիմա որ անմիջական վտանգը անցած էր, կայսրը և իր արքունիքը պիտի չտատամօտէին՝ իրենց վարկին և արժանապատուութեան այնքան նուաստացուցիչ սոյն ամօթալի դաշինքը օտքի տակ առնելու:

Եւ Արշակ առաջինը պիտի ըլլար կայսեր ուշադրութիւնը հրաւիրելու դաշնագիրը անտես առնելու հրամայական անհրաժեշտութեան: Մծրին ինկած էր, եթէ Հայաստանն ալ իշխար պարսկական ազդեցութեան տակ, և հոն խորտակուէր Բիւզանդական կուսակցութիւնը, այդ պարագային կայսրութեան արեւելեան, Փոքր Ասիոյ և Սիւրիոյ նահանգներուն ապահովութիւնը օղբ կը ցնդէր: Ի՞նչպէս կարելի էր հաւատալ թէ Բիւզանդիոսն պիտի թոյլատրէր նման աղէտ մը:

Արշակ՝ Ներսէս կաթողիկոսի առաջնորդութեամբ գեոպանութիւն մը զրկեց Յովիանոս կայսեր, հայ-բիւզանդական նոր դաշինք մը կնքելու առաջադրութեամբ<sup>(12)</sup>:

Այս երրորդ անգամն է, որ Ներսէս, կաթողիկոս ըլլալէն ի վեր, Կոստանդնուպոլիս կ'երթար քաղաքական քան կրօնական առաքելութեամբ: Փարթամ մայրաքաղաքը, ուր կ'ապրէր կաթողիկոսի տիկնոջ ծնողքը, յոյն կամ հռոմայեցի Ասպիոն իշխանին ընտանիքը:

Առաջին անգամ, տասներկու տարի առաջ, 351ին, Ներսէս երկտասարդ կաթողիկոսը գացեր էր հոն, Կոստանդիոս կայսեր հետ՝ յաջող բանակցութեամբ հայ-բիւզանդական բարեկամութեան դաշինքը կնքելու: Ան կը վերադառնար Հայաստան դաշնագրութեամբ, Արշակի հարս Օլիմփայով, և թագաւորի պատանդ եղբորորդիներով:

Երկրորդ անգամ, երեք տարի առաջ, 360ին, երբ ընկերացաւ զեռաւոր Պապին և միւս իշխանազուններուն, որոնք պատանդ կը զրկուէին կայսեր:

Եւ հիմա, քաղաքական ճգնաժամային կացութեան ճնշման տակ, նոր կայսեր

զուրը ափ կ'առնէր, համոզելու Բիւզանդական արքունիքը թէ Հայաստանը մինակ թողելու չէին, իրենց իսկ կենսական շահերուն համար<sup>(13)</sup>:

Պիտի յաջողէ՞ր Ներսէս, Ուղղափառեան հաւատքի աննկուն ախոյեան, Ուղղափառեան կայսրը համոզելու:

Երբ Պոլիս հասնէր, արդեօք հոն պիտի գտնէ՞ր Յովիանոս կայսրը:

## 2. ՍԱՐՍԱՓԸ ԿԸ ՏԻՐԱՊԵՏԷ

Բիւզանդա-պարսկական պատերազմի լրանալէն վերջ, Շապուհ ատեն մը բարեկամական ձեւակերպութեամբ խաղաղութիւնը պահպանել ձեռնացուց<sup>(14)</sup>: Կրնայ ըլլալ ազդուած՝ Յովիանոս կայսեր դաշնագրի պայմանները հաւատարմօրէն գործադրելու անմիջական քայլերէն, ինչպէս, օրինակ, Մծրին քաղաքը յանձնելը հակառակ բնակչութեան բուռն բողոքներուն: Եւ կամ, պարզապէս զրդուած իր խաղաղաւանական խառնուածքի մէկ քմահաճոյքէն, որովհետեւ, ինչպէս Ամմիանոս կը վկայէ. «Շապուհ անհունօրէն խորամանկ էր, և իր նպատակին հասնելու համար՝ տեղին համեմատ խոնարհ և տեղին համեմատ ամբարտաւան էր»<sup>(15)</sup>: Եւ ուր խօսքով — անուշ, խաբեքայական կամ սպառնական — ձեռք կրնար ձգել ուղածը, սուրի չէր զիմեր:

Այսպիսով, ան յարաբերութեան կը մտնէր հայ նախարարներէն իր վստահելի համախոհներուն հետ: Ասոնցմէ գլխաւորն էր Մերուսիան Արծրունի, և իրեն գործակից քեռայրը Վահան Մամիկոնեան, եղբայրը սպարապետ Վասակ Մամիկոնեանի:

Անզուսպ փառաւորներութեան ինչպիսի՞ հնոցներ կը բոցավառէին այս երկու իշխաններու մէջ, որուն ի գոհացում ո՛չ մէկ ստորնութեան առջև կանգ առին: Հայաստանի մէջ զարհուրանք տարածեցին, և սպանդային վայրագութեան սովալլուկ որովայնը հայու արիւնով յղփացուցին:

Եւ իրենց ըրածներուն շարժառիթ փնտռելուդ, Արծրունիի համար կ'եզրա-

(13) Խորենացի, Գ. 29.

(14) Ammianus, XXVII, 12, 1.

(15) Ammianus, XXVII, 12, 14.

(12) Փաւստոս, Գ. 5.



## ԵՐԱԺՇՏԱԳԻՏԱԿԱՆ

### ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՀԱՅ ԿՈՄՊՈԶԻՏՈՐՆԵՐ

12.

ԵՐԱԺՇՏԱԳԵՏ

ԳԵՐԴՈՐ ՊԵՇԼԱԿՈՆԵՐ

Կրկնկայում 12-րդ դարում իշխող բազմաթիվ հայ վանքերում ժամանակի գիտությունը, գրականությունը, և գեղարուեստն առանձին փայլ են ստանում: Այդ նշանաւոր մենաստանների շարքում պատուաւոր տեղ է զբաղում Սեւեռան վրայ հպարտ բազմած Կարմիր վանքը, ուր մի ժամանակ միշտ վառ է մնում հայ մշակույթի ջահը: Այնտեղ, 12-րդ դարում, որպէս գիտնական և լաւագոյն մանկավարժ, մեծ հռչակ է ստանում և նշանաւոր հանգիստնում մի վաստակաւոր վանական: Դա Ստեփանոս Մանուկ վարդապետն է, որ կրթում է ու դաստիարակում բազմաթիւ աշակերտներ, որոնցից յայտնի են դառնում Դրիգոր Պահլաւունի, Ներսէս Շնորհալի, Սարգիս և Իգնատիոս վարդապետները և ուրիշներ, որոնք իրեն հայ մշակույթի փայլուն գործիչներ և տաղանդաւոր մատենագիրներ նշանաւոր են հանդիսանում

և կերտում հայ գրականութեան արծաթի դարը:

Կարմիր վանքին պատիւ բերող վանականների շարքում ուրոյն տեղ է զբաղում Դրիգոր Պահլաւունին, Ապրիատ իշխանի որդին, Ներսէս Շնորհալու եղբայրը: Բարեւել կաթողիկոսի մահից յետոյ Կարմիր վանքում հաւաքւած եպիսկոպոսներն ու վանականները, նրան, մօտ 20 տարեկան հասակում, կաթողիկոս են ընտրում: Հայ պատմագիրները նրան պատկերում են բարձրահասակ, գեղեցկատեսիլ, ազնուաբարոյ, բարեգործ, բազմահմուտ և այլ գեղեցիկ յատկանիշներով: Նա ո՛չ միայն հետամուտ է լինում հայ եկեղեցու բարեկարգութեանն ու հաստատութեանը, այլև 1114 թուի առիւլի երկրաշարժից սաստիկ վնասուած մի շարք եկեղեցիներն ու վանքերը վերաշինել է տալիս, իսկ հաւատարիմ մնալով իր վեհ կոչմանը, իր ժամանակի բազմաթիւ թշուառներին ու խեղճերին նվիրական օժանդակութիւն է ցոյց տալիս: Նոյնպէս նրա օրով հայ գրչական արուեստն առանձին զարկ է ստանում: Հռոմիլյայի հնագոյն մի ձեռագիրը գրուել է Պահլաւունու հայրապետութեան ժամանակ, 1166 թուին: Դա մի մագաղաթեայ, երկաթագիր Աւետարան է, ուր վրձինուած են գրչագիրն ստացող Առաքել Արքեպիսկոպոսի և Յիսուսի նկարները, որոնք, սակայն, գեղարուեստական արժէք չեն ներկայացնում: Աւելի յաջող են խորանագրագիրը, զարդագրերն ու լուսանցքագրագիրը:

Կացնես թէ ուղածը Հայաստանի գահն էր: Ինչպէս ատենօք Պարթև Արտաւան թագաւորի սատրապներէն մին, Արտաշիր Սասանեան, ապստամբած էր և խորտակած Պարթևաստանի Արշակունի հարստութիւնը, ինչը կ'արգիլէր նման փորձ մը Հայաստանի Արշակունիներուն դէմ:

Իսկ ի՞նչ գրդապատճառ վերագրել Վահան Մամիկոնեանին: Իր եղբայրը Սպարապետ Վասակն է, հոգւով մարմնով նուիրուած Արշակ թագաւորին: Արդեօք կուսակցական պայքարի կատաղութիւնը, որ հայերու մէջ յաճախ կ'արտայայտուի անզուսպ վայրագութեամբ:

Հայ ժողովուրդը առհասարակ բացասական զարտուղի հետաքրքրութիւն մը ունի դաւաճաններ տեսնելու՝ իր հերոսներուն առընթեր: Եւ կարծես քչիկ մը յուսախաբ կ'ըլլայ եթէ չգտնէ գանձը:

Ջարմանալիօրէն, սակայն, հայ պատմութեան ամենավաւերական և քստմենի երկու դաւաճանները, Մերութան Արծրունի և Վահան Մամիկոնեան, գրեթէ մոռացութեան կը տրուին: Արդեօք պատճառը եղի՞ր մը չզոյնութիւնն է, որ իր հանճարի կրակէն շանթեր դարբնէր և տեղացիէր այս երկու հրէշներու գլխին: